

Խաչիկ Դաշտենց

Ռանչպարների Կանչը

37

ԽԱՉՔԱՐԻ ԱՌԱՋ

Կեսգիշերին սանդուղքներով վեր ելնելիս Մախլուտոն նկատեց մի տղամարդու, որ մի փոքրիկ խաչքարի առաջ ծունկի իջած, ձեռքերը կրծքին աղոթում էր ճրագի աղոտ լույսի տակ:

Դիմագծերը կարծես գերմանացու լինեին: Երեսին սպի կար:

Մեհմեդ Էֆենդին էր:

Աստված իմ, ինչպիսի՜ ահավոր կերպարանափոխությունների է ենթարկվում մարդ էակը այս կարճատև երազային կյանքում: Դա այն միևնույն տղամարդն էր, որ ճրրագը ձեռքին առաջնորդել էր իրեն դեպի «Ղարիբ Մշեցի» պան դոկը: Մթության մեջ չէր կարողացել նրա դիմագծերը որսալ:

Իսկ ձայնը փոխված էր:

Մեհմեդ Էֆենդին խաչքարի առաջ և այն էլ որտե՞ղ, հեռավոր Կալիֆոռնիայի Ֆրեզնո քաղաքում: Նույնիսկ հագուստն էր փոխված:

Նա այժմ հագած էր իր գիշերային սև գգեստը և կարծես ձուլվել էր այդ սևացած փոքրիկ խաչքարին: Դեպի վեր ուղղված անմեղ նայվածքը և ձեռքերի խոնարհ

Ծավաճօքը կրթօքի վրա այնպիսի արտահայտություն ունէին, կարծես Քրիստոսն էր աղոթում ս հնության մէջ: Միայն այդ ծնկաչոք վիճակը բավական էր իր բոլոր մեղքերը քավելու, եթէ արդարև մեղք ուներ գործած: նա բոլորովին նման չէր այն մարդուն, որ Բաղէշի արգելանոցի թախտին ծալապատիկ նստած հավատափոխության գիմում էր գրում սուլթանին: Այժմ նա մոլեգին ճիգով քանդում, շնջում էր շատ տարիների առաջ գործած հանցանքը, եռանդով աշխատում էր մոտենալ այն լուսավոր կետին, որից հեռացել էր: Ճգնում էր վերագտնել իր խախտված հավատքի սյուները:

Շատ փոթորիկներ էին անցել Մեհմեդ Էֆենդու գլխով: նրա վզից անհետացել էր սպիտակ սավանը, այտերից՝ կարմրությունը: Դիմագծերը ավելի նուրբ էին ու բարի: Առաջվա պես, սակայն, թիկնեղ էր, կուրծքը դուրս ցցված և գլուխը բարձր: Եվ խոնարհվել էր այդ հսկա մարդը վերասլաց կոթողի տեսք ունեցող մի խաչքարի առաջ ու եռանդագին աղոթում էր գիշերային լռության մէջ:

Ինչէ՛ր չէր արել նա ի սեր իր ժողովրդի: Ուրացել էր իր հավատքը և իբրև քողարկված ֆիդայի թափանցել էր սուլթանի բերդը: Համոզված էր, որ եթէ ինքը այդ բերդի դուռը ներսից բաց չանի, հեղեղն անգամ անգոր կլինի դրսից քանդել այդ անհօյալ ուժը: Անկեղծորեն օգնել էր ֆիդայիներին, կանգ չառնելով ոչ մի միջոցի առաջ: նույնիսկ վանքի կովին ներկայանալով իբրև սուլթանի բանագնաց, նա իր ատրճանակը թողել էր «պետքարանում», որ Գևորգ Չաուշը գինվի նրանով:

Սահմանադրությունից հետո Մեհմեդ Էֆենդին բոլորովին հիասթափվեց: Հուրիաթը, ըստ նրա, եկել էր դժողք դարձնելու ժողովուրդների կյանքը: նա գտնում էր, որ Հուրիաթի հռչակած ազատության, հավասարության և եղբայրության կոչերը կեղծ էին, և այն պատվանշանները, որ ինքը մինչև սահմանադրությունը հպարտությամբ կրում էր իր վրա, սահմանադրությունից հետո փուշ էին դարձել իր համար: Հին և նոր կարգերի տարբերությունը այն էր, ասում էր Մեհմեդ Էֆենդին, որ հին կարգերի ժամանակ հայ ֆիդայիները խիստ աշալուրջ էին և գինված կովում էին սուլթանի բռնակալության դեմ, իսկ նորի ժամանակ նրանք գենքերը վայր դրեցին և հարբած քնած են:

Մեհմեդ Էֆենդին մեկն էր նրանցից, որ գաղտնաբար խորհուրդ էր տալիս հայդուկներին գնքերը վայր չդնել, չզինաթափվել: Քարոզում էր, որ արթուն մնան, վերջնականապես համոզվելով, որ Հուրիաթը մի միջոց էր մոլորեցնելու և ազգովին գլխատելու հայ ժողովրդին:

Սահմանադրության շրջանում Մեհմեդ Խալըթը մի քանի տարի պաշտոնավարեց Վանում: Անուսնացավ Անգին անունով մի հայ կնոջ հետ, որից անեցավ յոթ զավակ: Այդ երեխաները մեծացան և սկսեցին հարցնել իրենց հորը, թե իրենք ինչ ազգի ծնունդ են: Հայրը անհարմար կացության մեջ ընկնելով նրանց ուղարկում էր իրենց մոր մոտ իմանալու այդ հարցի պատասխանը: Հետզհետե գիտակցելով, որ իրենք հայ են, բայց թուրքական դպրոց են գնում և իրենցից ոմանք օտար անուններ են կրում, խմբովին ընթուստացան հավատափոխ հոր դեմ: Նրանք փշրեցին իրենց դռան օտարագիր ցուցանակը և տեղը հայերենը դրեցին: Տանը խոսակցական լեզուն հայտարարեցին հայերենը: Իրենց ֆեսերն ու հագուստը դեն շարտելով, հագան հայկական տարագ: Միայն հայրն էր դիմադրում տակավին իր գլխի վրա պահելով կարմիր ֆեսը:

Մի օր Մեհմեդի որդիներից մեկը՝ Ալին, կարդացել էր անգլիական պաշտոնական մի տեղեկագիր,

Նրանք, ասված էր այդ տեղեկագրում, միայն առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին սպանել են երկու միլիոն հայ, կործանել են կես միլիոն տուն ու ապարանք և պատմական հուշարձան, երկու հարյուր երեք վանք ու ճեմարան և երկու հազար հիսուն եկեղեցի, իսպառ անապատ դարձնելով երեք հազարամյա շեն մի երկիր...:

Եվ այդքանից հետո դու դեռ համարձակվում ես ծառայել՝ այդ բարբարոսներին և կարմիր ֆե՞ս կրել գլխիդ, գայրացած գոչել էր Ալին հարձակվելով հոր վրա:

Իզուր փորձեց հայրը որդիներին համոզել, որ ինքը այդ ծառայությունը հանձն է առել հայերին օգնելու նպատակով, որ ինքը եղել է ծպտված ֆիդայի:

Մեհմեդ Էֆենդին իր զավակներից վախենալով որոշեց փախչել արտասահման: Բայց խիղճը տանջում էր իրեն: Ինչպե՞ս ազատվել նրանց հետապնդումից,

ինչպե՞ս դուրս գալ այդ անելանելի վիճակից: Այդ մտմտուքի և հոգեկան խռովքի ժամանակ նրա պաշտոնը քարձրացրին և Վանից տեղափոխեցին Հալեպ, ապա Դամասկոս:

Առաջին աշխարհամարտի վերջում իր ավագ որդին կանչվեց բանակ և անգլիացիների դեմ կռվելով սպանվեց Եգիպտոսի ճակատում: Հայ տարագիրներին ցույց տված օժանդակության համար Մեհմեդ Էֆենդին երիտասարդ թուրքերի իշխանավորների կողմից կասկածի տակ առնվեց և իբրև դաշնակից տերությունների աջակից, անգլիացիների օգնությամբ տեղափոխվեց Պոլիս: Պոլսում Մեհմեդ Էֆենդին հայոց առաջնորդ Չավեն պատրիարքի միջոցով մկրտել տվեց իր զավակներին: Իր աղջիկներից մեկին, որ ամուսնացած էր թուրք սպայի հետ, ապահարգանով բաժանել տվեց և մի հայ գործավորի հետ ամուսնացնելով, և ապա մնացած բոլորին էլ Պոլսից հանելով ուղարկեց ոմանց Պարսկաստան, ոմանց էլ՝ Ֆրանսիա:

Շուտով Մեհմեդ Էֆենդու կինը մեռավ Պոլսում, իսկ ինքը բոլորովին լքված ու միայնակ մնալով, մի քանի տարի անց Պոլսից ընդմիշտ տեղափոխվեց Ամերիկա և աշխատանքի մըտավ «Ղարիբ Մշեցի» պանդոկի տնօրեն պարոն Լևոնի մոտ: Միառժամանակ նա գրեթե ծպտված էր ապրում Ֆրեզնոյում, իբրև պարոն Ավետիս: Սակայն պարոն Լևոնը տեղեկանալով Մեհմեդ Էֆենդու պատմությանը և հոգեկան տառապանքներին, նրան մի առանձին սենյակ հատկացրեց պանդոկի մեջ, ականատես դառնալով իր ծերացած հայրենակցի վերածնության տենդագին ճիգերին:

Իրեն հատկացված այդ խուցի մեջ, որ գտնվում էր սանդուղների տակ, Մեհմեդ Էֆենդին հաստատել էր մի հին խաչքար: Ո՞ր քարգործ վարպետի կերտածն էր և որտեղի՞ց էր բերված՝ հայտնի չէր: Ձեռք էր բերել նաև մի աղոթագիրք: Հավատացնում էր, որ դա Կարմիր իրիցու տան տոհմական ավետարանն էր, որի վրա հայդուկներ էին երդվել: Մեջտեղի թերթերից մեկի ճակատին գրված էր՝ «Բարով արժանանաք կարմիր գնդակի հրեղեն համբույրին»: Ինքը, պանդոկի տնօրեն պարոն Լևոնը չէր հավատում ոչ աստծո գոյությանը և ոչ էլ խաչի ու ավետարանի գորությանը, բայց չէր խանգարում, եթե մեկը հավատքով փարված էր դրանց և անկեղծ ապաշխարանքով ուզում էր շտկել իր խոշտանգված հոգին:

Մեհմեդը իսպառ քաշվել էր քաղաքականությունից և զբաղված էր միայն դրանով: Ամեն երեկո, քնելուց առաջ նա ծունկի իջնելով պատի մեջ ագուցված խաչքարի առաջ և ավետարանը բաց անելով, սկսում էր աղոթել: «Ես աշխարհի ամենադժբախտ մարդն եմ, ասում էր Մեհմեդ Էֆենդին, որովհետև ես կորցրի ամեն ինչ. և առողջություն, և գավակներ, և՛ կին, և՛ մնացի բոլորովին մենակ: Ես վանքից ելած եմ և մեջիտի մեջ էլ տեղ չունեմ: Բայց ես միաժամանակ ամենաազատ մարդն եմ, բոլորովին ազատ, քանի որ իմ տե՛րը ոչ այլ ոք է, քան իմ ներքին մարդը: Ինձ ուժը հարկադրեց դուրս ելնել շիտակ ճանապարհից: Թեև գիտեմ, օգուտ չունի նորից այդ ճանապարհին դառնալը, որովհետև շատ ուշ է, բայց կուգեմ մխիթարել իմ ներքին մարդը և նվազեցնել ատելությունը իմ անձի հանդեպ»: Եվ ամեն անգամ իր աղոթքն ավարտում էր այսպես. «Դառնամ աղոթարան սուրբ Էջմիածին, աստված, երկինք, գետինք ես հայ եմ»:

Ավետարանի և խաչքարի կողքին էր դրված այն կանթեղը, որով նա գրեթե ամեն երեկո գնում էր հոգնած, մոլորված հայ տարագիրներ որոնելու պանդոկի շրջակայքի ամայի տարածություններում:

Ոչ ոք չէր այցելում Մեհմեդ Էֆենդու այդ առանձնարանը, որ ներքուստ մի փոքրիկ մատուռի տպավորություն էր թողնում: Այդտեղ էր քնում, պատի երկայնքով դրված ցածիկ թախտի վրա: Այդտեղ էր ճաշում, այդտեղ էր խնում իր սուրճը: Այդտեղ էր աղոթում ու ապաշխարիում, հեռու աշխարհի աղմկալի առօրյայից: նորանոր սուլթաններ ու թագավորներ հերթով ելնում ու իջնում էին իրենց գահերից: Մի բռնապետ հաջորդում էր մյուսին, իսկ նա անհաղորդ այդ ամենին շարունակում էր վառել դեղին մոմերը խաչքարի առաջ:

Մի հին սևացած խաչքար: Կառչել էր դրան ու պոկ չէր գալիս: Այդ էր դարձել այժմ իր հավատքի և հույսի միակ հենարանը: Երագի պես իր աչքերի առջևով գալիս անցնում էին Մանագլերտի Իկնա գյուղի պատկերները, իր ծննդավայրի ոսկեղեն օրերի թովիչ տեսարանները, երբ ինքը երիտասարդ վարժապետ էր պարոն Ավետիս անունով:

Չիշում էր և ուշագնաց ընկնում խորանին, իր արցունքով հանգցնելով մաշված խաչքարի առաջ առկայծող դեղնամոմերը:

ԲՐԱԲԻՈՆ ԾԱՂԻԿԸ

Հետևելով Անդրանիկի օրինակին, Մախլուտոն նույնպես որոշեց զբաղվել արհեստով: Նա Ֆրեզնոյում բաց արեց սոլկարի արհեստանոց: Առաջին անգամ նա այդ արհեստը բանեցրել էր Սասունում, նորոգելով Շապինանդի ոտնամանները: Այնուհետև դեպքից–դեպք օգնել էր հայդուկներին՝ նրանց ոտնամանները կարկատելով: Կոշկակարությունը միառժամանակ օգտակար եղավ նրա համար: Ապա կարճ ժամանակով Մախլուտոն մի սրճարան բացեց Լոս–Անջելոսում: Սակայն շուտով հայրենակցական մի միություն, որ հիմնադրվել էր 1917 թվականին, Ֆրեզնոյի իր մասնաճյուղի միջոցով Մախլուտոյին նշանակեց միության կենտրոնական վարչության նախագահ: Այդ միության նպատակն էր օգնել գաղթաշխարհի կարիքավոր տարոնցիներին և զարկ տալ նրանց կրթական ու տրնտեսական վերելքին:

1926 թվականի նոյեմբերին, Մախլուտոն Անդրանիկին անակնկալի բերելով, մեծ հանդիսավորությամբ նշեց Վանքի կովի 25–ամյակը: Իր պատասխան խոսքում Անդրանիկը մանրամասն նկարագրեց այդ պատմական կռիվը և այդ կովում զոհված իր ֆիդայիներին հիշելով՝ դառնորեն լաց եղավ:

Խոսքն ու զրույցը վանքի դեպքերի վրայով հասավ Հայաստանի հանրապետության հետ ունեցած վեճին:

Ես, ասաց զորավարը, հեռացա Արարատյան հանրապետությունից, որպեսզի մասնակից չլինեմ այն անմիտ և անպատվաբեր գործունեությանը, որին նվիրվեցին նրա վարիչները առաջին իսկ օրից: Մի շենք շինելու համար հնուտ ճարտարապետներ են պետք: Դաշնակ հանրապետությունը վիժեցավ, որովհետև անոր ղեկավարները այդ շենքի հիմքը դրին օդի մեջ, փոխանակ հաստատուն գետնի վրա դնելու:

Մի գիշեր Մախլուտոն շտապ կանչվեց ծովափ: Կալիֆոռնիայի Չիքո կոչվող ջերմուկներից մեկում մեռնում էր Անդրանիկը:

Եկա՞ր, Մախլուտո, ասաց զորավարը նրա գլուխը գրկելով: Ես իմ ամբողջ կյանքում Բրաբիոն ծաղիկը փրնտրեցի աշխարհում: Ես էլ, դու էլ այդ ծաղկի

Ետևից գնացինք:

Խենթ Էինք և խենթի երագ ունեինք: Ոչ որ դեռ չի գտել այդ ծաղիկը: Ասում են այդպիսի ծաղիկ չկա: Բայց եղան մարդիկ, որ մեզնից շուտ գտան դեպի այդ ծաղիկը տանող շիտակ ճամփան: Մենք սխալ կողմից փնտրտուքի ելանք և մոլորվեցինք քերծերում:

Ի՛նչ ծանր էր այն օրը, երբ ինքը իր գինվորներով գնդապետ Գիբոնի հետ ոտք դրեց բրիտանական փոխադրանավի վրա:

Այդ լուսաբացին երկու բարձրագոչ սուլիչ հնչեց: Մեկը գոռաց դեպի Եվրոպա, այդ իրենց ռազմանավն էր, որ շարժվում էր արևմուտք, իսկ մյուսը Բաթումից դեպի արևելք մեկնող շոգեկառքն էր, որ իր գինվորներին ու սպաներին տանում էր դեպի հարավ, դեպի Հայաստան: Ինքը ռազմանավի տախտակամածից ձեռքերը կրծքին ծալած երկար-երկար նայեց դեպի Հայաստան սլացող այդ շոգեկառքի ետևից, որի մեջ էր նաև իր հին հայդուկ Հաջի Գևոն՝ սուլոցը շուրթերին: Դեռ երբեք նա այդքան տխուր չէր սուլել իր հոշակավոր լուրն:

Եվրոպա մեկնող փոխադրանավը լիքն էր Պարսկաստանից հայրենիք վերադարձող անգլիացի գինվորներով: Նավի տախտակամածի մի անկյունում օտար համազգեստներով և անձանք ու օտար լեզվով խոսող գինվորականների մի խումբ կար: Այդ իրենք էին՝ հայերը: Հաղթել էին դաշնակիցները և անգլիացի գինվորները տուն էին դառնում տոնական տրամադրությամբ: Գոհ էր և դաշնակից հրամանատարության ներկայացուցիչ գնդապետ Գիբոնը:

Այդ այն երջանիկ օրն էր, որ անգլիացի գինվորները երագել էին օտար երկնքների տակ մղած կռիվների միջոցին: Նըրանց համար հաղթության ու խաղաղության տոնախմբությունները իմաստ ունեին: Իսկ հայերի խմբի համար դա վերադարձ չէր դեպի հայրենիք: Հայերը նրանց համեմատությամբ աքսորյալներ էին, որոնց տեսողության առաջ կար սրախողխող մի երկիր: Իրենք այդ մարդկանց հետ կողք-կողքի քաջաբար կռվել էին թշնամու դեմ, բայց այժմ օտարականներ էին նրանց միջավայրում: Դաշնակիցներից հուսախաբ, լքված օտարականներ:

Անդրանիկը ակամա հիշեց իր հայ կամավորներից մեկին, որին նա իր համար ընդմիջտ կորած էր համարում: Բոլոր հերոսական դեմքերը չքացան իր տեսադաշտից, իսկ այդ մեկը վերջին պահին եկավ և համառորեն կանգնեց իր աչքերի առաջ:

Գլուխը վիրակապված էր, ձեռքը վիրակապով վզից կախ: Թավրիզեցի էր, անունը Հայկ: Ձմեռ էր ու ձյուն: Դուրսահոն էր, Մու՞շն էր արդյոք, չկարողացավ ստույգ որոշել: Գուցե Բաղեշն էր կամ Ռահվե–Դուրանը: Բասենն էր գուցե: Հայկ Բժշկյանը մի անգամ եկավ իր մոտ և գայրացած ասաց. «Խաբված ենք, մեծ հայդուկ, դառնորեն, անխղճորեն խաբված ենք: Բոլորս միասին ազգովին խաբված ենք»: Ասաց ու ծանր քայլերով հեռացավ: Երկար ժամանակ ձյունների վրա լսվում էր նրա ոտնաձայնը, երևում էր խռոված կամավորի բեկբեկուն ստվերը:

Անդրանիկը այլևս չտեսավ նրան:

Բժշկյանը ատելությամբ լցված ցարական կարգերի հանդեպ, այդ օրվանից կտրուկ շրջադարձ կատարեց դեպի հեղափոխություն, կամավորական մարտիկի իր տոկուն կամքը կոփելով ռուսական հեղափոխության կարմիր հրդեհի մեջ, այդ հրդեհի բոցերի մեջ տեսնելով Հայաստանի և ամբողջ աշխարհի ազատագրության արշալույսը: Բժշկյանը կազմակերպեց իր Երկաթե դիվիզիան, պայքարի ելնելով հեղափոխության թշնամիների դեմ, դոփելով լայնածավալ Ռուսաստանի մի ծայրից մյուսը: Նա դարձավ հեղափոխական բանակի հրամանատար, իսկ այնուհետև նշանակվեց Սովետական Հայաստանի ռազմական կոմիսար: Նրա ետևից գնացին Սարդարապատի և Բաշ–Ապարանի ճակատամարտին մասնակցած շատ հայ մարտիկներ և Հայաստանում աճող զինվորական նոր սերունդը: Իսկ ի՞նքը: Ինքը մնաց իր հայդուկների, իր կամավորական և երկրապահ գնդերի, իր հայկական առանձին հարվածող զորամասի հետ, վերջին պահին հարկադրական բնակավայր ընտրելով հեռավոր Կալիֆոռնիան:

Թավրիզեցի խիզախ կամավորը այդ ժամանակ մի հասարակ դասալիք թվաց իրեն, ապագգայնացած մի զինվոր: Այդպես թվացին բոլոր նրանք, որ նեցուկ չեղան իրեն: Այդ նույն զինվորն այժմ կանգնած էր իր առաջ գեղադեմ ու

բարձրահասակ, ճակատով հստակ և ընթացքով հաստատ: Այո, գուցե այդ էր իսկապես ուրիշ ճանապարհը: Այդ էր դեպի Բրաբիոն ծաղիկը տանող միակ վստահելի ուղին:

Մախլուտո, մի փոքրիկ գեղեցիկ երկիր է փթթում Արաքսի ափին: Իմ դժվարագյուտ ծաղիկը այդ է և նրան են վերջին պահին իմ աչքերն ուղղված, ասաց մահամերձը: Կուգեմ, որ այդ կարմիր ծաղիկը բարգավաճի ու գորանա: Պետք է ուժ տալ ներկա Հայաստանին: Նա է մեր ապագա հույսերի խարիսխը:

Իմ կյանքի ամենատրախ պահը այն է եղել, շարունակեց Շապինանդը, երբ Առաքելոց վանքի մեջ մի բուռ հայդուկներով կովում էինք սուլթան Համիդի կանոնավոր զորքի դեմ, մեկ էլ այն, երբ ֆիդայի քահանան գենքը ձեռքին կանգնած էր Գևորգ Չաուշի և իմ կողքին, և մշեցի հայ կանայք մեզ համար դիրքեր էին փորում վանքի պարիսպների մոտ: Իմ ամենատխուր պահը այն էր, երբ Գևորգի մահվան բոթը առա: Իմ երկրորդ սև օրը այն էր, երբ հայրենիքից հեռու, Բերդաքաղաքի անկման լուրը բերին ինձ: Բոլորին ասել եմ ու դարձյալ կերկնեմ. երբ իրիկունը գլուխներդ բարձին կղնեք, որ քնանաք, մի քիչ մտածեք ձեր ազգի մասին, այնուհետև մտածեք ձեր հարևանի մասին հայ լինի նա, թուրք լինի, վրացի լինի, ով կուզի լինի, և բարի մտածեք:

Փոքր-ինչ շունչ առնելով ավելացրեց,

Երկու բան սիրեցի աշխարհում որք մանուկն ու թըշվառները: Եթե իմ ժողովուրդը կուզի իմ՝ մահից հետո պատիվ անել ինձ, ես իմ արձանը չեմ ուզեր, փառավոր թաղում չեմ ուզեր, թող հայ ժողովուրդը կանգնեցնի ավերակ դարձած Առաքելոց վանքը և այնտեղ հիմնի մի ուսումնարան հայ մանուկների համար:

Վերջին խոսքը եղավ՝ մահս չեմ հոգար, այլ գործս, որ կիսատ մնաց:

Լուսադեմին Շապինանդը չկար:

Նրա մարմինը գմբուեցին և մահից ութ օր վերջը փոխադրեցին հայոց եկեղեցին: Հաջորդ օրը տարան թաղելու: Գագաղի առջևից ընթանում էր մի նժույզ՝ թամբին գինվորի համագգեստ և հրացան: Երբ թափորը հասավ «Արարատյան

գերեզմանատուն», հայ երիտասարդները վերևից ինքնաթիռով վարդեր շաղ տվին նրա դագաղին: Բայց դագաղը հողը չդրին, այլ վերցրին ու կրկին եկեղեցի տարան:

Չորս ամիս հետո, Ֆրեզնոյի հայերը Սան–Ֆրանցիսկոյի ֆրանսիական հյուպատոսի միջոցով բախեցին Փարիզի դուռը: Անդրանիկը «Պատվո լեզիոն» շքանշանով պարգևատրված էր ֆրանսիական կառավարության կողմից և Փարիզը նրան տեղ տվեց իր հերոսների պանթեոնում՝ Կոնունարների պատի մոտ:

Ու 1928 թվականի հունվարի 8-ին հայերը Ֆրեզնոյից ճամփա ելան դեպի Փարիզ իրենց հետ տանելով ազգային հերոսի դին:

Դրեցին հյուսված դաս բանի մեջ ու տարան: Աշխարհի բոլոր ծագերից հագարավոր հայեր Էին շտապել Փարիզ հուղարկավորությանը մասնակցելու: ներկա Էին նաև եվրոպական դաշնակից պետությունների զինվորական պատվիրակությունները: Դիակառքի մոտով գլխահակ քայլում էր զորավար Մախլուտոն զինակից հայդուկների խմբով: Մախլուտոյից անբաժան ընթանում էր Ղարիբը Սոսե մայրիկի ձիու առջևից գնացող զինվորը: Ետևից համընթաց քայլում Էին բարձրաստիճան հայ և օտարազգի զինվորականներ, ֆրանսիացի զորավարներ, հայ և բուլղար զինվորներ, Մարսելում, Լիոնում և Փարիզում ապրող հին կամավորներ:

Աֆրիկայից եկել էր «Յա Մարաթուկ» հարգոն, որ Անդրանիկի շինած աթոռներից մեկը Ամերիկայից հասցրել էր Գանայի Ակրա քաղաքը:

Գիբոնն էլ այնտեղ էր, Չանգեզուրի լեռներում սառած անգլիացի գնդապետը: Մոռանալով Անդրանիկի պատիժը, ծերունի զինվորականը բրիտանական իր դոյակից հասել էր Փարիզ, իր հետ բերելով «Սպիտակ ձիավոր» գիրքը, որի մեջ նկարագրել էր զորավար Անդրանիկի և նրա բանակի հաղթական երթը Գորիսից մինչև Էջմիածին: «Այդ մարդը բոլորովին տարբեր էր մինչև այն ատեն Կովկասի մեջ իմ տեսած բոլոր մարդկանցից, գրել էր նա իր գրքում: Անդրանիկի մեջ մի տեսակ մագնիսականություն կար, որ ամեն բան դեպի իրեն կքաշեր, ու ես առաջին իսկ հանդիպումից նրա ցանցերի մեջ բռնված էի: Նրա զորքերը

առաջին իրական գորքերն էին, որ ես երբևիցե տեսած կամ: Չափազանցություն չպիտի լինի երբեք ասել, թե առաջին աշխարհամարտը ավելի Հերոսական, ավելի դրամատիկ և ավելի Հատկանշական մի անձնավորություն է ատաղրած, քան այս Հայոց գորավարը»:

Հուղարկավորներից բոլորովին առանձին և գլուխը կախ մի մարդ էր քայլում, որ այս տխուր առիթով եկել էր Ֆրանսիա: Դա Մեհմեդ Էֆենդին էր: Մի քանի անգամ նա փորձ արեց մոտենալ դագաղակիրներին, բայց ձեռքը մնաց օդի մեջ: Դադաղը նրա մատն երին քավելով բարձրացավ վեր, ավելի վեր. կարծես թռչում էր երկինք: Նույնիսկ մահվան գրկում Շապինանդը անհասանելի բարձրության մեջ էր: Նա ծնվել էր արծվային թռչչների համար և հանգչում էր իբրև արծիվ բարձրության վրա:

Դագաղը ուսամբարձ Հասավ Պեր Լաշեզ և Մախլուտոյի դամբանականի և ֆիդայիների պատվո Համագարկի տակ իջավ գերեզման:

Ֆրանսիան նույնպես պատվո Համագարկ տվեց: Անդրանիկի մահից հետո Մախլուտոն առմիշտ թողեց Լոս-Անջելոսն ու «Ղարիբ Մշեցի» պանդոկը և հաստատվեց Փարիզում: Եվ այնուհետև նա երկար տարիներ չբաժանվեց ոչ Ֆրանսիայից, ոչ էլ իր սիրած հայդուկապետի գերեզմանից: Շատ մեծանուն քաջերի միջով անցավ, բայց Անդրանիկի պես քաջի և հայրենասերի այլևս չհանդիպեց: Շատ վայրեր թափառեց, շատ քաղաքներ տեսավ, բայց մի քաղաք մնաց նրա սրտում և նրա աչքերի առաջ Մ ուշը:

Տեսավ շատ գեղեցիկ դաշտեր, ծաղկավետ Հովիտներ, բայց մի դաշտ մնաց նրա Հայացքի տակ՝ Մշո դաշտը և մեն-մի ծաղիկ՝ դժվարագյուտ ու անհասանելի՝ Երկիր Հայաստան: Ու կարոտելով կարոտեց նա այդ բրաբիոն ծաղիկը և ծերանալով մաշվեց նրա կարոտից:

ԿԱՊՈՒՅՏ ՆԺՈՒՅԳԻ ՎԱԽՃԱՆԸ

«Ղարիբ Մշեցի» պանդոկի տնօրեն պարոն Լևոնը գրեթե մենակ մնաց Ֆրեզնոյում: Հայեր շատ կային այնտեղ: Նրանք դարձյալ Հավաքվում էին իր պանդոկը: նվագախումբը առաջվա պես թնդում էր և Մեհմեդ Էֆենդին դարձյալ

լուսարձակը ձեռքին գնում էր հայ պանդուխտներին և անտուն ուղևորներին պանդոկի ճանապարհը ցույց տալու: Ծերացել էր Մեհմեդ Էֆենդին:

Երկրորդ ամիսն էր, որ նրան մի ուրիշ պարտականություն էլ էր հանձնված: Չորավարը մահից առաջ իր սուրը ուղարկել էր Սովետական Հայաստանի պատմական թանգարանը, իսկ ձին նվիրել էր պարոն Լևոնին: Պանդոկի տնօրենը Ասլանի խնամքը դրել էր Մեհմեդ Էֆենդու վրա: Ամեն առավոտ ծերունի Մեհմեդը քերիչով և սառը ջրով լվանում էր Ասլանին, թիմարում էր և կերակրում: Եվ շատ զբոսաշրջիկներ պարոն Լևոնի պանդոկն էին գալիս այդ առասպելական նրժույզին տեսնելու: Պատմում էին, որ այդ ձիու թամբի տակ նշմարվում էին Մոսե Իմոյի աջ ձեռքի Հետքերը: Բայց Մոսե Իմոն փոխանակ ձեռքը երեք անգամ գարկելու Ասլանի մեջքին, ինչպես թելադրել էր Պայթող Աղբյուրի Հրեղեն ձին, սխալմամբ երկու անգամ էր դրոշմել և Ասլանը այդ սխալից իբրև թե ենթակա էր շուտափույթ մահվան: Առանց այդ էլ նա սովորական ձիերից երկար էր ապրել:

Առաջին տարիներին այնքան փոթորկային էր դարձել ասորի ցեղապետի մտրուկը, որ Կայծակ Անդրեասը Ռահվե-Դուրանում հագիվ էր կարողացել գալել նրան երկու սանձ դնելով բերանին: նույնիսկ այդ վիճակում ձին շատ ուժեղ էր խաժել նրա թևը: Անդրեասը Դիլմանի և Բաղեշի ճակատամարտի ժամանակ ցավալիորեն նկատել էր, որ իսկապես մի ինչ-որ ճակատագրական սխալմունք էր կատարված այդ նժույզի հետ, որը և արագացնելու էր նրա անկումը: Հին հայդուկը մտածում էր, որ եթե Մոսե Իմոն իր ձեռքը երեք անգամ դաճած լիներ ձիու կողամեջքին, Ասլանը կարող էր բոլորովին անմատչելի դառնալ մարդ արարածի Համար, խորտակելով բոլոր սանձերը և թռչելով դեպի երկինք:

Ֆրանսիայից մի երևելի քանդակագործ էր եկել Ամերիկա: նա խնդրել էր, որ գորավարի ձին բերվի ծովափ՝ Հայդուկ ձիավորի քանդակը կերտելու Համար: Այդ քարե Հեծյալը դրվելու էր Պեր Լաշեգում Շապինանդի դամբարանին: Պարոն Լևոնը Մեհմեդ Էֆենդուն կարգադրեց գորավարի ձին երկու օրով ծովափ տանել:

Ծովափը Լոս-Անջելոսի մոտ էր:

Ֆրանսիացին Ասլանին թեքությանը կանգնեցրեց մի հսկա ապառաժի՝ գլուխը դեպի ծովը, և ոգևորությանը գործի անցավ: Օվկիանոսի մուգ նարնջագույն ալիքները շառաշյունով գալիս գարկվում էին ժայռերին և սպիտակ փրփուրների վերածվելով, աղմկալի ետ դառնալով փլվում էին ետևից եկող կապույտ ալիքների վրա:

Իրիկնադեմին, երբ ֆրանսիացին ավարտել էր ձիու քանդակը քարե հեծյալով, Ասլանը հանկարծ քարաժայռից թռիչք գործեց դեպի օվկիանոսի ամեհի ջրերը: Ձին գնալով հեռացավ եզերքից: Մեհմեդ Էֆենդին անթարթափ վախեցած աչքերով նայեց նրա ետևից: «Հիմա ետ կգա», անցավ նրա մտքով: Բայց նժույգը մաքառելով ալիքների հետ լողում էր դեպի օվկիանի մթնած ջրերը, մանրասամբակ սրունքները գետնից կտրած և պոչը ցցած դեպի վեր:

«Այդ ձին այլևս ետ չի գա», մտածեց Մեհմեդ Էֆենդին և մի սարսուռ անցավ նրա մարմնով: Վրայի շորերը արագությանը հանելով շարտեց ժայռերին և իրեն նետեց ջուրը:

Չին բավական հեռացել էր ափից: Միայն նրա սպիտակ բաշն էր երևում ալիքներից վեր և գոլավոր ցցված պոչը: Լողաց Մեհմեդ Էֆենդին: Ճեղքում էր ահռելի ջրերը, որ հասնի նրա ետևից: Թևերը հոգնեցին: Աստված իմ, ու՞ր է գնում Ասլանը: Ասլա՛ն, ետ դարձիր: Ու՞ր ես գնում, Ասլան, կանչում էր ծերունի լողորդը բագուկները անհուսորեն ալիքներին բախելով: Բայց նժույգը ձուլվել էր օվկիանին և անարգել գնում էր դեպի նրա ջրերի խորքը: Փոքրիկ, գեղեցիկ գլուխը ալիքներից վեր բարձր պահած ու ռունգերը լայն բացած, նա կարծես ոչ թե լողում, այլ սրարշավ վագում էր կապույտ բլուրների վրայով: Քանի-քանի անգամ կուրծքը այդպես հողմներին տված նա Տավրոսի ձյունները ճեղքելով իր հեծյալին Սասնա լեռներից թոցրել էր դեպի առեղծվածային Սմբատաբերդը:

Բոլորովին հոգնեց ծերունի Մեհմեդը: նրա բագուկները սաստիկ տկարացան: Եվ ի՞նչ էր ուզում այդ թշվառ մարդը* օվկիանոսի երախից փրկել մի խորտակվող նժույգ: Ծովափին հավաքված մարդիկ տեսնում էին, թե ինչպես այդ հանդուգն ծառայապետը մաքառում էր ու չէր հասնում նպատակին, չէր կարողանում բռնել ձիու բաշը: Ավա՛ղ, նա այլևս ոչ կարող էր Ասլանին հասնել, ոչ ավագոտ եզերքին: Ինչպե՞ս կարող էր Մեհմեդ Էֆենդին սանձել մի հողմաթռիչ երիվարի:

Ինչպե՞ս կարող էր հասնել մի անհասելի բարձրության: Անհունորեն տարբեր էին նրանք իրարից: Օ՛, ի՛նչ ճակատագրական սխալ կատարեց «Ղարիբ Մշեցի» պանդոկի տնօրենը: Քիչ հետո Ասլանը այլևս չերևաց:

Նա անհետացավ ջրերի մեջ, ալիքների և ամպերի սահմանագծում: Ասորի ցեղապետի ձին, որին ոչ Ռահվե–Դուրանի մուլեգին ձնաբուրբը հաղթեց, ոչ Չանգեգուրյան լեռների ահեղաշունչ քամին, ընկղմվեց օտար օվկիանոսի ալիքների ու ամպերի տակ: նրանից բավական հեռավորության վրա անհետացավ Մեհմեդ Էֆենդին: Մեկը ջրերից էր ծնվել և գնաց ջրերի խորքը, միացավ իր տարերքին, մյուսը կույ գնաց այդ տարերքին: Մեկը նժույզն էր հայդուկապետի, իսկ մյուսը մի հավատափոխ մանագկերտցի վարժապետ:

Քարաժայռին նետված բաճկոնի ծոցագրպանում գտան մի թրջված թուղթ, որ չորացնելով դժվարությամբ վերձանենեցին. «Կուգա՛ս հետս քեզի տանեն մեր երկիր, տես իմա՛լ անուշ երկիր է, իմա՛լ ժողովուրդ ունինք: Արժի, որ մեռնենք Էնոր համար»:

Գևորգ Չաուշն էր գրել, բայց հայտնի չէր, թե ում, երբ և ինչ առիթով:

Տակը ավելացված էր. «Ես այդ անուշ երկրին ու ժողովրդին ծառայելու համար հայությունից իսլամ դարձա: Մեղա քեզ աստված: Մեհմեդ Էֆենդի»: